

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.5.2.18>

GRUZJA W PARADYGMACIE ROSYJSKIEGO EKSPANSJONIZMU (1554 – 1801): WYMIAR HISTORYCZNO-PRAWNY

Oleksandr Ivanov

*kandydat nauk prawnych,
doktorant*

Narodowej Akademii Służby Bezpieczeństwa Ukrainy (Kijów, Ukraina)

ORCID ID: 0000-0002-5890-5369

historyoflaw@ukr.net

Adnotacja. W artykule podkreślono główne wzorce historyczno-prawne ekspansjonistycznej polityki Carstwa Moskiewskiego i Imperium Rosyjskiego wobec Gruzji w latach 1554-1801. Wśród stosowanych metod dominują dialektyczne, formalno-logiczne, historyczno-porównawcze, chronologiczne, a także metody modelowania, analizy systemowej i inne, których zastosowanie wynika ze specyfiki badania interdyscyplinarnego.

W wyniku przeprowadzonych badań ustalono, że ekspansjonizm rosyjski jako podstawa polityki tego państwa wobec Gruzji w połowie XVI i na początku XIX w. należy uznać za złożone zjawisko rzeczywistości historyczno-prawnej, wynikające z ogólnego ukierunkowania kursu geopolitycznego Rosji w tym okresie i jej konkretnych celów strategicznych w regionie Kaukazu. Autor dochodzi do wniosku, że głównymi metodami stosowanymi przy realizacji ekspansjonistycznych planów Rosji wobec gruzińskich formacji państwowych była manipulacja obrazem „Rosji Zbawiciela”, wystarczająco rozwiniętą konstrukcją „wspólności historycznego losu” narodów rosyjskich i gruzińskich, stosowanie wpływów religijnych, ekspansja kulturowa, praca ideologiczna i rozpowszechnianie historycznych fałszerstw. Biorąc pod uwagę podobieństwo tych metod do tych stosowanych wobec Hetmanszczyzny, ich badania komparatywne w dalszej perspektywie przyczynią się do bardziej zaawansowanego badania historii państwowości ukraińskiej.

Słowa kluczowe: Kaukaz, „Rosja Zbawiciel”, okupacja, „wspólność losu historycznego”, znaczenie strategiczne, „aneksja krajów peryferyjnych”.

GEORGIA IN THE PARADIGM OF RUSSIAN EXPANSIONISM (1554 – 1801): HISTORICAL AND LEGAL DIMENSION

Oleksandr Ivanov

*Candidate of Legal Sciences,
Doctoral Student*

National Academy of the Security Services of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0002-5890-5369

historyoflaw@ukr.net

Abstract. The main historical and legal regularities of the expansionist policy of the Moscow Empire and the Russian Empire towards Georgia during 1554-1801 are highlighted. Among the methods used in the article there are dialectical, formal-logical, historical-comparative and chronological ones, as well as methods of modeling, systems analysis and others the use of which is due to the specifics of interdisciplinary research.

As a result of the study it was found that Russian expansionism as the basis of the policy of this state towards Georgia during the middle of the XVI – early XIX centuries should be considered as a complex phenomenon of historical and legal reality, due to the general direction of Russia’s geopolitical course in that period and its specific strategic goals in the Caucasus region.

The author concludes that the main methods used in the implementation of Russia’s expansionist plans for Georgian state formations were manipulation of the image of “Russia-savior”, a well-developed construction of “common historical destiny” of Russian and Georgian peoples, religious influence, cultural expansion, ideological work and the spread of historical falsifications. Given the similarity of these methods with those applied to the Hetmanate, their comparative study in the future will contribute to a better study of the history of Ukrainian statehood.

Key words: Caucasus, “Russia-savior”, occupation, “common historical destiny”, strategic significance, “accession of peripheral lands”.

ГРУЗІЯ В ПАРАДИГМІ РОСІЙСЬКОГО ЕКСПАНСІОНІЗМУ (1554 – 1801 рр.): ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

Олександр Іванов

кандидат юридичних наук,

докторант

Національної академії Служби безпеки України (Київ, Україна)

ORCID ID: 0000-0002-5890-5369

historyoflaw@ukr.net

Анотація. У статті висвітлено основні історико-правові закономірності експансіоністської політики Московського царства та Російської імперії щодо Грузії упродовж 1554-1801 рр. Серед застосованих при цьому методів переважають діалектичний, формально-логічний, історико-порівняльний, хронологічний, а також методи моделювання, системного аналізу та інші, застосування яких зумовлено специфікою міждисциплінарного дослідження.

У результаті проведеного дослідження встановлено, що російський експансіонізм як основу політичного курсу цієї держави щодо Грузії всередині XVI – на початку XIX ст. слід розглядати як комплексне явище історико-правової дійсності, зумовлене загальною спрямованістю геополітичного курсу Росії у той період та її конкретними стратегічними цілями в кавказькому регіоні.

Автор доходить висновку, що основними методами, застосованими при реалізації експансіоністських планів Росії щодо грузинських державних утворень, було маніпулювання образом «Росії-рятівника», досить розвиненою конструкцією «спільності історичної долі» російського та грузинського народів, застосування релігійного впливу, культурна експансія, ідеологічна робота і поширення історичних фальсифікацій. З огляду на подібність цих методів із тими, які застосовувалися до Гетьманщини, їхнє компаративне дослідження в подальшій перспективі сприятиме більш досконалому вивченню історії української державності.

Ключові слова: Кавказ, «Росія-рятівник», окупація, «спільність історичної долі», стратегічне значення, «приєднання окраїнних земель».

Вступ. Огляд поточної ситуації в системі міжнародних відносин свідчить, що серед викликів міжнародній безпеці одне з чільних місць відводиться тим із них, які походять від зовнішньополітичної діяльності Російської Федерації (далі – РФ). «Багатовекторність» останньої здебільшого виявляється у тому, за якими напрямками здійснюється втілення агресивних планів щодо інших держав. Такий підхід був повсякчас характерним як для самої РФ, так і для її історичних попередників.

Нині одним із регіонів російської стратегічної зацікавленості є Закавказзя, яке піддається систематичному інформаційному, воєнному та іншим різновидам гібридного впливу. Як і в ситуації з іншими країнами, експансіоністські прагнення Росії щодо цього регіону сформувалися досить давно, а тому розуміння сучасної ситуації здається неповним без вивчення її історичного підґрунтя. Завоювання цих земель розпочалося саме із грузинських держав.

Представники сучасної російської історіографії визначають останню чверть XVIII ст. як час «приєднання окраїнних земель» до складу Російської імперії. Зокрема, саме в цей час такої долі зазнала гетьманська Україна поряд із Білоруссю, Польщею, Кримським Ханством, Грузією. Політика царату в цьому напрямі була системною і має досліджуватися комплексно. Такий підхід дасть змогу більш досконало виявити особливості експансіоністського впливу Росії на Гетьманщину, який призвів до ліквідації залишків автономії останньої впродовж 1774-1785 рр.

Подібно до нашої держави, протягом кількох століть об'єктами російської експансії були Імеретія, Кахетія та Карталінія – політичні утворення на території сучасної Грузії. Процес їх захоплення спочатку Московським царством, а потім уже й Російською імперією припав на 1559-1801 рр., що засвідчують відповідні царські грамоти. Із текстів останніх впливає, ніби-то в усіх цих випадках мали місце не завоювання, а «добровільний перехід» під російське покровительство грузинських правителів. Дослідники часто залишають поза увагою першоджерела, які подекуди заперечують таку оцінку зміни статусу грузинських державних утворень.

Мета і завдання дослідження. Метою пропонованої статті є встановлення історико-правових закономірностей експансіоністської політики Московського царства та Російської імперії щодо Грузії упродовж 1554-1801 рр. Поставлена мета передбачає вирішення таких наукових завдань: висвітлення особливостей відображення місця Грузії в імперському проекті Росії в період 1554-1801 рр. у російській історіографії та державницькій ідеології; відтворення політико-ідеологічних конструкцій, за допомогою яких представники російського самодержавства визначали для себе необхідність загарбання Грузії; надання історико-правової оцінки аргументам російського політикуму і дослідників щодо «спільної історичної долі» росіян і грузинів у контексті експансіоністської політики Московського царства та Російської імперії щодо Грузії упродовж 1554-1801 рр.

Матеріал і методи досліджень. Емпірична база пропонованої статті структурно складається з історіографії та історичних джерел. Об'єктом аналізу стали праці російських істориків імперської та радянської доби з історії Грузії та російсько-грузинських взаємовідносин, а також масив міждержавних і внутрішньо-державних російських і грузинських нормативних документів періоду 1554-1801 рр.

Поставлені мета і завдання дослідження зумовили специфіку обраного методологічного інструментарію, основу якого склали діалектичний метод та закони і правила формальної логіки. При роботі з емпіричною базою застосовано методи історіографічного та джерелознавчого аналізу, які в поєднанні з методами герменевтики дали змогу визначити особливості відображення місця Грузії в імперському проєкті Росії в період 1554-1801 рр. Оскільки проблематика нашої статті є міждисциплінарною, то для її розкриття застосовано методи історичної, юридичної, політичної та інших соціальних наук, головними з яких були історико-порівняльний, хронологічний, а також методи моделювання та системного аналізу. За допомогою названих методів визначено політико-ідеологічні конструкції, що відбивали стратегічну важливість панування над Грузією для російського самодержавства, та надано їм історико-правову оцінку.

Результати та їх обговорення. Загалом в історіографії процес підкорення Росією грузинських держав пов'язується із завоюваннями Імеретії, Кахетії та Карталінії, які мали місце впродовж періоду середини XVI – початку XIX ст. Російські чиновники називали ці утворення царствами за аналогією із найменуванням власного правителя. Наразі характеристика вказаних процесів навіть у працях західних дослідників мало чим відрізняється від тієї, яку давали свого часу пропагандисти імперської доби і дають нині представники наукових установ РФ (Рейфілд, 2017: 313–332).

Так, назагал приєднання зазначених вище держав до складу спочатку Московського царства, а потім – Російської імперії подається як добровільне. Головною причиною таких дій грузинських правителів історики називають загрозливе становище їхніх володінь в умовах постійних нападів Османської імперії та Персії. Якщо у випадку із російськими істориками-пропагандистами така концепція викладу подій насамперед зумовлена класичним прагненням обґрунтувати «важливе значення» зв'язків із Росією для долі грузинського народу, то у роботах представників європейської наукової спільноти такі трактування поширені з огляду на набір історичних джерел, що охоплюються ними при проведенні досліджень. До останніх здебільшого належать публікації документів зовнішньополітичного відомства Російської імперії, доступні для широкого загалу. Після аналізу цих видань стає очевидним, що відповідні наукові концепції формуються на основі вивчення змісту просительних листів і царських грамот про прийняття кожної із грузинських держав під російський протекторат.

Провівши текстуальний аналіз зазначених документів 1554, 1783 та 1801 рр., які стосувалися включення до складу російської держави Імеретії, Кахетії та Карталінії, констатуємо, що грузинські правителі дійсно просили російського монарха про встановлення опіки над їхніми землями з огляду на реальні загрози для їх подальшого безпечного самостійного існування. Також історики правильно згадують про урочисті звертання до московського царя та його возвеличення з боку очільників грузинських державних утворень. Правдою слід визнати і те, що російські монархи зі свого боку проголошували широкі гарантії автономії та безпеки для приєднаних територій. У той же час формування висновків щодо характеру приєднання грузинських територій до Московського царства та Російської імперії на підставі виключно зазначених документів видається неповним, оскільки в цих текстах не розкриваються передумови таких рішень грузинських «царів».

Так, Росія повсякчас мала досить розвинені торгові відносини як із Османською імперією, так і з Персією, від нападів яких страждали грузини. Історія знає низку взаємовигідних договорів Московії з цими державами. Найвідомішим російсько-турецьким договором є Кючук-Кайнарджийський мир 1774 р., відповідно до якого Російська імперія, з огляду на «територіальну віддаленість», поступилася деяким закавказькими територіями турецькому султану, отримавши натомість значні переваги в дунайському судноплаванні та середземноморській торгівлі. Подібного змісту був і російсько-перський договір 1732 р., за яким персидський шах зобов'язався в обмін на зобов'язання не чинити росіянам перешкод у колонізації прилеглих територій.

Зазначене вище дає підстави стверджувати, що систематична і цілеспрямована деструктивна діяльність Османської імперії і Персії щодо Імеретії, Кахетії та Карталінії безпосередньо пов'язана з економічною та політичною вигодою, яку ці держави здобували від політичних і торгово-економічних відносин із Росією. Створення ними ситуації, за якої грузини були змушені звертатися за допомогою до царя, слід розглядати як задоволення стратегічних інтересів торгового партнера. Доцільно враховувати і поширення російського впливу серед грузинів через церкву, зокрема шляхом постачання церковної та науково-популярної літератури, вироблення концепції грузинської граматики та підготовки кадрів священнослужителів для грузинських церков із середини XVIII ст. Приблизно з цього ж часу російський двір втручався і у процеси інтронізації грузинських монархів, сприяючи просуванню на ці престולי своїх ставленників. Саме такий комплексний вплив і зміг забезпечити почергове висловлення грузинськими правителями намірів про «добровільне входження» до Росії.

Неодмінною рисою завойовницької політики Росії повсякчас був її ідеологічний базис, спрямований на приховування реальних цілей щодо конкретних країн. Так, у передмові до книги «Історичне зображення Грузії», виданої у 1802 р., за рік після дати «офіційного» підкорення грузинських держав Російською імперією, було зазначено: «Бажання брати участь у забезпеченні безпеки та благополуччя російських підданих здавна приваблює сусідні народи до підкорення всеросійському престолу, і Росія від часу звільнення від ярма татарської влади дещо більше, ніж за триста років, зосередила в межах своїх володінь більше племен і мов, ніж було підкорено Давнім Римом за тисячу років його сили і слави. Нарешті в наші дні і Грузія прийняла повне і безпосереднє підданство всеросійському престолу» (Историческое изображение Грузии, 1802: I).

Грузинів було названо «нацією, яка віднині є нашими співвітчизниками», подібно до інших підкорених раніше народів, що «давно благоденствують» під покровительством російських монархів. Тепер вона буде

розвиватися під їхнім «мудрим правлінням». Цитована праця була написана вченими Олександром-Невською академії – тогочасного придворного духовного вищого навчального закладу – і мала на меті узагальнення якомога більшого масиву відомостей про новоприєднані землі для того, щоб вони могли бути використані в заходах політики самодержавства щодо Грузії.

Образ «Росії-рятівника», описаний авторами згаданого видання, не був новим у випадку із Грузією. До того часу його використання самодержавним урядом довело свою ефективність щодо балканських країн (про що свідчать тексти царських грамот із відозвами до конкретних народів про необхідність піднятися на боротьбу проти турецького поневолення), Кримського Ханства (про це було прямо зазначено у царському маніфесті 1783 р.) і Гетьманщини (такою є одна із оцінок «Березневих статей» 1654 р.).

У випадку із Грузією йшлося про «порятунок» її жителів від постійних нападів Османської імперії та Персії. Також урядові документи містили згадки про «згубний» вплив вікового «магометанського» (мусульманського) правління у грузинських «царствах» і необхідність його заміни на православне. У цьому випадку йдеться ні про що інше, як про практичну реалізацію концепції «Москва – Третій Рим», яка давала змогу приховати завойовницькі наміри під планами створення «православної єдності».

У багатьох працях імперських істориків читаємо, що ніби-то завдяки Росії стало можливим створення грузинської абетки і переклад грузинською мовою низки книг для використання в церковних училищах на території Грузії. Насамкінець радянські дослідники писали про «спільну боротьбу» грузинів і росіян проти «зовнішніх і внутрішніх ворогів», виводячи класичну концепцію «спільної історичної долі» цих народів. Очевидно, що ці та деякі інші аргументи застосовано росіянами для обґрунтування і «добровільного» входу України до складу Московії та неминучості цієї події.

Зовсім іншу оцінку процесам підкорення Кавказу загалом і Грузії зокрема надавали російські можновладці ближче до часів занепаду імперії Романових. Так, Б. Есадзе – укладач «Ювілейного збірника до 300-річчя Царювання Дому Романових – Державних покровителів грузинського народу», виданого в 1913 р., писав: «Кавказ здавна був ключем, без якого не можливо було опанувати великі і родючі рівнини, що простягаються далеко за межі Кавказьких гір. Географічне положення Кавказького перешийку надавало і надає нині Кавказу панівне як всесвітньо-політичне, так і торгово-промислове значення. Хто володіє Кавказом, у кого ключі в руках від цієї твердині, той, безсумнівно, буде беззаперечно панувати не тільки над усім Закавказзям, а й над азійською Туреччиною, Персією та іншими середньоазійськими країнами, що тягнуться аж до кордонів Індії» (Есадзе, 1913: 3–4).

Стає очевидним, що в той період, коли напередодні Першої світової війни політична ситуація в Російській імперії характеризувалася відносною стабільністю на тлі тимчасового економічного підйому і не було загрози для активізації національно-визвольних рухів, можливим було розкриття дійсних намірів у політиці російської влади щодо різних народів. Кавказький регіон був останнім масштабним завоюванням царату, «останньою перлиною в короні», на здобуття якої було витрачено понад півстоліття. Саме грузинські держави, з огляду на їх географічне розташування, стояли на шляху реалізації експансіоністських устремлень самодержавства в кавказькому напрямі. Стратегічна важливість цього регіону була для нього настільки значною, що російські монархи ладні були підняти зброю як проти своїх давніх торговельних партнерів Персії та Османської імперії, так і проти давніх грузинських правлячих династій, які сягали корінням ще IV ст.

Поряд із визнанням прадавніх державницьких традицій грузинського народу, в офіційних джерелах часів Московського царства та Російської імперії містилися неодноразові згадки про політичну роздробленість місцевих держав. Логіка подібних міркувань зводилася до того, що із падінням Візантійської імперії в 1453 р. розпочалася експансія мусульманства на Сході створеною на її місці Османською імперією, у зв'язку з чим християнська Грузія залишилася без давнього покровителя. Цей факт начебто зумовив те, що, опинившись під постійними ударами з боку Персії та Оттоманської Порти, грузинські політичні союзи один за одним змушені були звертатися за допомогою до «єдиновірного» московського царя.

Ті народності, які ще не зробили цього, ніби-то брали приклад зі своїх сусідів, які давно вже «благоденствували» в умовах російського протекторату і також спрямовували просительні листи до Москви. Особливо підкреслювали росіяни і той патетизм, ту урочистість, у стилі якої були складені ці листи, на початку яких московський правитель возвеличувався всіма можливими художніми засобами як єдиний можливий рятівник кавказьких народів від неминучого перського і турецького поневолення.

Привертає увагу і той факт, що грузинські правителі в документах російського двору титулувалися «царями» або «ханами». Обидві назви ніяк не узгоджувалися з дійсністю, оскільки перша з них була суто московським штучним витвором і в інших країнах того часу не застосовувалася, а друга була характерною для колишніх володінь Золотої Орди, до складу яких Грузія не належала. На перший погляд, така ситуація зумовлена труднощами перекладу грузинської політичної термінології, однак зміст насправді дещо глибший – непряма вказівка нібито на відсутність у грузинів самостійної державності. Особливо це стосується назви «цар», яка вживалася частіше: таким чином грузинські правителі уподібнювалися за статусом із російським монархом (що, начебто, мало б свідчити про визнання рівних собі), однак відбувалося опосередковане поширення російської політичної традиції до грузинського середовища. У той же час після видання Олександром I у 1801 р. маніфесту, який завершив процес включення грузинських територій до складу Російської імперії, кахетинський «цар» був напряму підпорядкований генералу Цицишвілі, призначеному урядом для управління новим краєм як адміністративно-територіальною одиницею.

Висвітлення виявів експансіоністської політики Московії щодо Грузії було б неповним без сумнозвісної класичної концепції «тісних взаємозв'язків». Теоретичні основи останньої набули особливого розвитку за

радянської доби, коли творилася ідеологема «єдиного радянського народу». На думку істориків того часу, на момент остаточного включення Грузії в орбіту російського впливу у 1801 р. між цими двома країнами сформувався комплекс стійких етнічних, воєнно-політичних, торгівельно-економічних і транспортних зв'язків (Документи по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в XVIII в., 1968: 2). Більше того, активно культивувалася ідея про те, що ці зв'язки нібито мали винятково «прогресивне» значення для подальшого розвитку Грузії, що виявлялося не лише в економічному та культурному аспектах, а й у спільній боротьбі російського та грузинського народів проти внутрішніх (царат і капіталізм) і зовнішніх ворогів.

Окремо виділявся і «сприятливий» вплив російської «передової» думки та культури на соціально-економічне та духовне життя грузинського народу (Сургуладзе, 1982: 8–10). Найбільш «тісною» вважалася взаємодія грузинів і росіян під час російсько-турецької війни 1767-1774 рр., за наслідками якої вдалося ослабити позиції Османської імперії у просуванні на Схід. Поряд із тим, що царат «приписав» собі таку «заслугу» в контексті «покровительства» над грузинським народом, ця війна сприяла посиленню потоку еміграції грузинської інтелігенції до Російської імперії. Це не могло не трактуватися імперськими ідеологами як «природне тяжіння» до свого «старшого брата». Більше того, ватажка тогочасного селянського повстання О. Пугачова царат начебто зміг знешкодити за допомогою «свідомих» грузинів.

Особливого значення, нехтуючи історичною правдою, російські історики надають «прадавнім» зв'язкам російського та грузинського народів. Зокрема, традиційно ототожнюючи періоди утворення Давньоруської держави і Росії, деякі з них із посиланнями на тексти літописних джерел наводять начебто здавна відомі факти російсько-грузинських міждержавних відносин. Відповідно до однієї з давньоруських космографій, грузинські правителі, потерпаючи від турецьких та перських набігів, а також конкуруючи за вплив у своєму регіоні з вірменами, звернулися по допомогу до давньоруських князів і за це віддячили їм кінями і шовком (Эсадзе, 1913: 30). Таку, на перший погляд, звичну для часів раннього Середньовіччя практику імперські дослідники оцінили не просто як черговий доказ «глибоких» корінь «спільної історичної долі» росіян і грузинів, а ще й як факт установа васаляної залежності Грузії від Росії. Саме тому, певне, без участі грузинської інтелігенції, уявляючи самі себе сюзеренами, московські правителі самочинно постановили: «Началом і джерелом нещастя та бід Грузії є фанатизм, посяяний на всьому Сході вченням Магомета» (Иосселиан, 1849). Цю установку було покладено в основу ідеологічного підґрунтя російської загарбницької політики щодо Грузії, яка мала місце аж до її остаточного підкорення в 1801 р.

Висновки. Таким чином, викладене вище засвідчує, що російський експансіонізм як основу політичного курсу цієї держави щодо Грузії впродовж середини XVI – початку XIX ст.ст. слід розглядати в якості комплексного явища історико-правової дійсності, зумовленого загальною спрямованістю геополітичного курсу Росії в той період та її конкретними стратегічними цілями в кавказькому регіоні. Основними методами, застосованими при реалізації експансіоністських планів Росії щодо грузинських державних утворень, було маніпулювання образом «Росії-рятівника», доволі розвиненою конструкцією «спільності історичної долі» російського та грузинського народів, застосування релігійного впливу, культурна експансія, ідеологічна робота і поширення історичних фальсифікацій.

Підсумовуючи, зазначимо, що подібна концепція панує у російській історіографії та інформаційному дискурсі щодо входження Гетьманщини до складу Московії в 1654 р. за укладеними з ініціативи Б. Хмельницького «березневими статтями». На ній багато в чому базуються і сучасні агресивні закиди РФ до України. У зв'язку з цим, подібно до перегляду відповідних сторінок грузинської історії, ревізія цієї важливої віхи вітчизняного минулого видається необхідною для стабільного існування сучасної України.

Список використаних джерел:

1. Документи по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в XVIII в. Тбилиси, 1968. 335 с.
2. Иосселиан П. Исторический взгляд на состояние Грузии под властью царей-магометан. Тифлис, Тип. Канц. Наместника Кавказского, 1849. 132 с.
3. Историческое изображение Грузии. Санкт-Петербург: Типография Шнора, 1802. 100 с.
4. Рейфилд Д. Грузия. Перекрёсток империй. История длиной в три тысячи лет. Москва : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2017. 608 с.
5. Сургуладзе А. Н. Прогрессивные последствия присоединения Грузии к России. Тбилиси: Метцниереба, 1982. 212 с.
6. Эсадзе Б. Летопись Грузии. Вып. 1. 1913. 352 с.

References:

1. Dokumenty po vzaimootnosheniam Gruzii s Severnym Kavkazom v XVIII v. [Documents on the relationship of Georgia with the North Caucasus in the 18th century]. Tbilisi, 1968. 335 s.
2. Iosselian P. Istoricheskii vzgliad na sostoianie Gruzii pod vlastiu tcarei-magometan [Historical view of the state of Georgia under the rule of the Mohammedan kings]. Tiflis, Tip. Kantc. Namestnika Kavkazskogo, 1849. 132 s.
3. Istoricheskoe izobrazhenie Gruzii [Historical image of Georgia]. Sankt-Peterburg: Tipografia Shnora, 1802. 100 s.
4. Reifild D. Gruzii. Perekrestok imperii. Istoriia dlinoi v tri tysiachi let [Crossroads of Empires. A history of three thousand years]. Moskva : KoLibri, Azbuka-Attikus, 2017. 608 s.
5. Surguladze A. N. Progressivnye posledstviia prisoedineniia Gruzii k Rossii [Progressive consequences of Georgia's accession to Russia]. Tbilisi: Metcniereba, 1982. 212 s.
6. Esadze B. Letopis Gruzii [Chronicle of Georgia]. Vyp. 1. 1913. 352 s.